ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

Vol. XX,4 SECTIO H 1986

Zakład Zastosowań Matematyki
Wydziału Ekonomicznego UMCS

Mieczysław SOBCZYK

Tendencje zmian zatrudnienia w rolnictwie w świetle spisów powszechnych

Тенденции изменений занятости в сельском хозяйстве в свете всеобщих переписей населения

Tendencies of Changes in Employment in Agriculture in the Light of the Census

SPECYFIKA PRACY W ROLNICTWIE

Praca żywa jest najbardziej aktywnym czynnikiem procesu produkcji, a równocześnie naturalnym warunkiem życia ludzkiego. Jest ona jedynym źródłem wartości, a w wytwarzaniu wartości użytkowych spełnia funkcję organizatorską i wykonawczą. Kwalifikacje, uzdolnienia i sprawność człowieka oraz jakość wykonywanej przez niego pracy w znacznej mierze warunkują tempo rozwoju gospodarczego danego kraju, a także decydują o materialnej bazie gospodarowania i postępie techniczno-organizacyjnym.

Rozmiary zasobów siły roboczej stanowią istotną przesłankę wyboru odpowiedniej strategii rozwoju społeczno-gospodarczego. Obfitość siły roboczej umożliwia przyspieszenie tempa rozwoju w drodze aktywizacji rezerw ludzkich (rozwój ekstensywny). W warunkach pełnego zatrudnienia większego znaczenia nabiera wydajność pracy wraz ze wszystkimi czynnikami warunkującymi jej wzrost (rozwój intensywny). Na obecnym etapie rozwoju naszego kraju, substytucji ilości pracy jej wydajnością przypisuje się coraz większą wagę.

Praca w rolnictwie charakteryzuje się specyficznymi — w porównaniu do zajęć nierolniczych — właściwościami. Wynikają one głównie z odmiennych naturalnych warunków wytwarzania oraz współuczestnictwa przyrody w procesie produkcji. Wymaga to podejmowania prawi-

dłowych, szybkich i zróżnicowanych — w zależności od warunków glebowych, klimatycznych, wegetacji roślin itp. — decyzji dotyczących kierunków produkcji, stosowanych technologii i techniki wytwarzania, wewnętrznej organizacji pracy i jej rytmu. Problem ten jest szczególnie ważny zwłaszcza w rolnictwie, gdzie efektem pracy nie są martwe przedmioty, ale rośliny i zwierzęta, których biologiczne mechanizmy wzrostu są bardzo czułe na każde niedopatrzenie i błędne decyzje.

Specyficznymi właściwościami pracy w rolnictwie są: wielomiejscowość, różnorodność, uciążliwość oraz sezonowość.[1] Wielomiejscowość pracy w rolnictwie wiąże się z przestrzennym charakterem produkcji rolniczej. Wykonywanie większości prac wymaga tu pokonywania przestrzeni w sensie fizycznym. Jakkolwiek ruchome prace w rolnictwie mogą być wykonywane przez maszyny, to jednak wciąż jeszcze udział człowieka jest tu niezbędny. Postęp techniczny na obecnym etapie jego rozwoju nie pozwala bowiem na zdalne kierowanie maszynami wykonującymi ciężkie prace polowe.

Uciążliwość pracy w rolnictwie związana jest między innymi ze stałym wpływem zmiennych warunków atmosferycznych na organizm ludzki. Praca na wolnym powietrzu, brak komfortu cieplnego, pyły organiczne na polu i w zamkniętych pomieszczeniach, bezpośredni kontakt ze zwierzętami, duża toksyczność środków ochrony roślin, hałas i wibracje narażają pracujących w rolnictwie na wiele chorób. Konsekwencją pracy fizycznej na wolnym powietrzu jest duża zapadalność na choroby reumatyczne i zwyrodnieniowe układu kostno-stawowego, choroby dróg oddechowych i układu krążenia. Surowe współczynniki zgonów na wsi w całym okresie powojennym są wyższe niż w miastach.[2] Znaczną nadwyżkę umieralności na wsi nad umieralnością w miastach obserwuje się zwłaszcza w liczbie zgonów spowodowanych chorobami układu oddechowego, chorobami zakaźnymi i pasożytniczymi, chorobami układu krążenia oraz wypadkami, urazami i zatruciami. W r. 1979 współczynniki zgonów na wsi obliczone jako procent współczynników dla miast w wymienionych wyżej grupach chorób były odpowiednio równe: 169%, 141%, 122% i 118%.[3]

Uzależnienie prac wykonywanych w rolnictwie od biologicznego rytmu wzrostu roślin czy zwierząt sprawia, że trudno poddają się one wszelkiemu normowaniu. Są one natomiast podatne na elastyczne, zróż-

---

[1] T. Rychlik, M. Kosieradzki: *Podstawowe pojęcia w ekonomice rolnictwa*. PWRiL, Warszawa 1981, s. 81.

[2] W 1983 r. zanotowano 10,3 zgonów na wsi na 1000 ludności, podczas gdy w mieście — 9,0. Por. *Rocznik Statystyczny 1984*. GUS, Warszawa 1984, s. XLIX.

[3] M. Okólski, B. Pułaska: *Umieralność w Polsce w okresie powojennym według przyczyn zgonów*, „Studia Demograficzne" 3, 1983, s. 12.

nicowane podejście organizatorów produkcji, wymagające od pracownika nie tylko fachowego przygotowania, ale i zamiłowania oraz samodyscypliny i odpowiedzialności.

Sezonowość pracy w rolnictwie łączy się z przyrodniczym charakterem produkcji rolniczej. Rytm prac rolniczych wyznaczony jest przez prawa przyrody, które niejako narzucają rolnikowi limit czasu niezbędny na wykonanie danej czynności w każdym dniu, tygodniu, sezonie, roku (jeśli chce on osiągnąć dobre efekty produkcyjne).[4] Niewątpliwie można również dostrzec swobodę w podejmowaniu decyzji o pracy w gospodarstwie, jednak nie może ona przekroczyć naturalnych okresów rozwoju roślin i zwierząt. Prawa przyrody są bowiem bardziej rygorystyczne niż zasady i obyczaje ludzkie.

Sezonowość powoduje spiętrzanie się prac rolniczych w pewnych porach roku. Dotyczy to zwłaszcza produkcji roślinnej, gdzie zapotrzebowanie na pracę żywą w niektórych okresach jest nasilone (żniwa, wykopki, siewy), w innych zaś zanika (np. okres zimowy).

Charakterystyczną cechą pracy wydatkowanej w rolnictwie jest jej bezustanność. Właściwość ta jest szczególnie widoczna w gospodarstwach chłopskich. Czas pracy jest tu uzależniony od wielkości gospodarstwa oraz od charakteru pracy w nim wydatkowanej (praca główna, dodatkowa). Z danych GUS wynika, że w r. 1982 w gospodarstwach o powierzchni powyżej 15 ha wkład pracy przypadający na 1 osobę, mierzony w roboczogodzinach, był wyższy o 89,9% niż w gospodarstwach do 2 ha i o 37,9% wyższy niż w gospodarstwach od 2 do 5 ha (tab. 1).

Czas pracy rolników jest więc znacznie dłuższy niż innych grup zawodowych. W r. 1982 przeciętny czas pracy robotników grupy wytwórczej w sferze produkcji materialnej poza rolnictwem) w gospodarce uspołecznionej wynosił 1861 godzin.[5] Oznacza to, że realny czas pracy pracujących w swoim gospodarstwie rolnym był — w zależności od wielkości gospodarstwa — dłuższy od 119 godzin (w gospodarstwach o powierzchni ogólnej od 2 do 5 ha) do 870 godzin (w gospodarstwach ponad 15-hektarowych). Jedynie w gospodarstwach o powierzchni od 0,51 do 2 ha, czas pracy pracujących w swoim gospodarstwie rolnym był — w r. 1982 — krótszy o 423 roboczogodziny.

Specyficzną cechą pracy i produkcji w gospodarstwach rolnych jest duży udział doświadczenia praktycznego, nabytego w trakcie naturalnej przemienności pokoleń. Wiedza i doświadczenie praktyczne warunkują możliwość wprowadzania do gospodarstw innowacji. Ich zakres nie jest

---

[4] Własność ta nie we wszystkich rodzajach produkcji uwidacznia się z jednakową ostrością. Np. w produkcji szklarniowej, w sztucznych warunkach, można — wbrew porom roku — uzyskać dwa lub nawet trzy plony rocznie.

[5] *Rocznik Statystyczny 1983*, GUS, Warszawa 1983, s. 62.

Tab. 1. Wkład pracy pracujących w swoim gospodarstwie rolnym w 1982 r.
Outlays of labour of people working on their own farms in 1982

Wyszczególnienie	Wkład pracy w skali roku przypadający na 1 osobę wnoszącą wkład w roboczogodzinach						
	ogółem	w gospodarstwie o powierzchni ogólnej					
		0,51—2	2—5	5—7	7—10	10—15	15 ha i więcej
OGÓŁEM	2148	1438	1980	2306	2483	2617	2731
Pracujący głównie w swoim gospodarstwie rolnym	2621	1966	2433	2649	2772	2860	2927
Pracujący dodatkowo w swoim gospodarstwie rolnym	1303	1195	1391	1379	1309	1277	1326
Pracujący głównie poza swoim gospodarstwem rolnym	1032	984	1095	1070	988	936	884
Posiadający główne niezarobkowe źródło	1744	1506	1963	1950	1826	1691	1681

Zródło: Gospodarka żywnościowa w latach 1970—1983, GUS, Warszawa 1984, s. 20

jednak, w poszczególnych gospodarstwach, jednakowy. Stąd też obserwuje się współistnienie tradycyjnych i nowoczesnych sposobów pracy i prowadzenia gospodarstw, czego wynikiem jest ich ekonomiczno-produkcyjne zróżnicowanie.

ŹRÓDŁA DANYCH STATYSTYCZNYCH DOTYCZĄCYCH LUDNOŚCI ZATRUDNIONEJ W ROLNICTWIE

Rolnictwo jest największym — pod względem liczby zatrudnionych — działem gospodarki narodowej.[6] Mimo to, nie posiada bieżącej ewidencji liczby zatrudnionych. Ewidencja taka prowadzona jest jedynie w odniesieniu do rolnictwa uspołecznionego, w którym pracuje znikomy odsetek

[6] W r. 1983 w rolnictwie pracowało 30,2% ogółu zatrudnionych w gospodarce narodowej, w przemyśle — 29,2%, w budownictwie — 7,2%, w leśnictwie — 0,9%. Por. *Gospodarka żywnościowa w latach 1970—1983*. GUS, Warszawa 1984, s. 3.

ludności rolniczej (w 1983 r. — 6,1%)[7]. Jedynym pełnym źródłem informacji o liczbie i strukturze ludności pracującej w rolnictwie indywidualnym są spisy powszechne. Zastosowana w spisach powszechnych i systematycznie doskonalona metoda badania pełnego, pozwala na zebranie informacji o wszystkich osobach utrzymujących się z pracy w rolnictwie i stale zamieszkałych (lub przebywających czasowo) na terenie kraju. Jednakże częstotliwość ich przeprowadzania — raz na 10 lat — jest zdecydowanie niewystarczająca. Stąd też w okresach pomiędzy spisami powszechnymi[8] podejmowane są próby zmierzające do uzupełnienia podstawowej bazy informacyjnej o ludności rolniczej.

Pierwsze tego typu badanie miało miejsce w ramach czerwcowego spisu rolnego w r. 1957. Zebrano wówczas informacje o wszystkich osobach zamieszkałych w spisywanym, indywidualnym gospodarstwie rolnym.[9] Podstawą drugiego badania międzyspisowego — przeprowadzonego w 1966 r. — były rejestry mieszkańców, skorowidze popytu czasowego i gromadzkie księgi gospodarcze. Wyniki tego badania stanowiły źródło dla aktualizacji danych spisu powszechnego z 1960 r. w zakresie struktur demograficzno-zawodowych.[10]

Oprócz wymienionych wyżej badań jednorazowych, dla lat 1965—1969 dokonano szacunków ludności według głównego źródła utrzymania, w podziale na utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych oraz z pracy w rolnictwie. Podstawą tych szacunków były informacje uzyskane w badaniu z r. 1966 oraz spis powszechny z 1960. Wyniki tych szacunków opublikowano w postaci liczb względnych.[11]

W r. 1974 dokonano spisu ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną, nazywanego powszechnie „Mikrospisem 1974".[12] Jego głównym celem było dostarczenie informacji o zmianach w strukturze społeczno-ekonomicznej ludności w stosunku do stanu ze spisu powszechnego przeprowadzonego w r. 1970. Stąd też w „Mikrospisie 1974" badano takie ce-

[7] *Gospodarka żywnościowa w latach 1970—1983*. GUS, Warszawa 1984, s. 3.

[8] W Polsce Ludowej przeprowadzono dotychczas cztery spisy powszechne według stanu w dniach: 3 XII 1950 r., 6 XII 1960 r., 8 XII 1970 r. i 7 XII 1978 r.

[9] Szczegółowe wyniki tych badań zostały wykorzystane w opracowaniach przeznaczonych do użytku wewnętrznego, natomiast rezultaty ogólne opublikowano w „Biuletynie Statystycznym" 11, 1957, s. 6.

[10] Zebrane dane były — z uwagi na przyjęcie zastępczych źródeł informacji — nie w pełni porównywalne z wynikami spisu powszechnego z r. 1960. Pozwoliły one jednak na uchwycenie zasadniczych tendencji w zakresie rozwoju ludności rolniczej i jej niektórych cech. Wyniki badania opublikowano w pracy: *Ludność wiejska według płci, wieku i źródeł utrzymania*, GUS, Statystyka Polski — Spisy ludności, wyniki badania struktury ludności wsi z dnia 15 X 1966 r., Warszawa 1968.

[11] *Rocznik Statystyczny 1969*, s. 48 oraz *Rocznik Statystyczny 1970*, s. 41.

[12] Spis ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną. Stan w dniu 30 III 1974, cz. I, *Statystyka Polski* 61, GUS, Warszawa 1975.

chy, jak rodzaj głównego źródła utrzymania, charakter zatrudnienia i zawód w pracy głównej, miejsce i charakter zatrudnienia w pracy dodatkowej, rodzaj niezarobkowego źródła utrzymania, stosunek do głowy gospodarstwa domowego, ogólna powierzchnia indywidualnego gospodarstwa rolnego. W ramach „Mikrospisu 1974" przeprowadzono ponadto badanie nowych tematów, nie uwzględnionych w spisie powszechnym w r. 1970, a mianowicie inwalidztwo, przyczynę bierności zawodowej osób w wieku produkcyjnym, główne źródło utrzymania całego gospodarstwa domowego. Na podkreślenie zasługuje również fakt uwzględnienie w „Mikrospisie 1974" badania użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych urodzonych w r. 1918 i wcześniej, tzn. osób liczących ponad 55 lat. Zbierane informacje dotyczyły m. in. zasobów siły roboczej w gospodarstwie, warunków i wyników gospodarowania, przyszłości gospodarstwa.[13]

Po r. 1970 wprowadzona została zasada bieżącego szacowania ogólnej liczby ludności utrzymującej się głównie z pracy w rolnictwie nie uspołecznionym. Równolegle do tego szacunku, obliczane są liczby osób utrzymujących się z pracy poza rolnictwem, z pracy w rolnictwie uspołecznionym oraz z niezarobkowych źródeł utrzymania. Szacunki te nie są jednak podawane w ogólnodostępnych publikacjach statystycznych. Na bieżąco publikowany jest jedynie — od r. 1970 — syntetyczny wynik tych szacunków w postaci odsetka osób utrzymujących się głównie ze źródeł pozarolniczych w ogólnej liczbie ludności kraju.[14]

W „Roczniku Statystycznym 1982" opublikowano — po raz pierwszy — wyniki szacunków liczby pracujących w rolnictwie nie uspołecznionym w podziale według płci.[15] Dane szacunkowe dla lat 1970 i 1975 opracowane zostały na podstawie spisu powszechnego z r. 1970, natomiast dla r. 1980 i 1981 — na podstawie spisu powszechnego z r. 1978.

Od r. 1970 dane o zatrudnieniu w gospodarce narodowej publikowane w rocznikach statystycznych obejmują również informacje o pracujących w rolnictwie nie uspołecznionym. Informacje te prezentowane są w przeliczeniu na pełnozatrudnionych. Podawanie danych o liczbie pracujących w rolnictwie nie uspołecznionym w przeliczeniu na pełnozatrudnionych umożliwia porównywanie liczby pracujących w rolnictwie i w pozostałych działach gospodarki narodowej. Fakt ten stwarza również możliwość porównywania dochodów ludności pracowniczej (utrzymującej się z pracy w gospodarce uspołecznionej) i ludności rolniczej (chłopskiej).

---

[13] Wyniki tego badania zostały przedstawione w specjalnej publikacji: *Gospodarstwa rolne użytkowników w wieku 55 lat i więcej*, Statystyka Polski, nr 88, GUS, Warszawa 1977.

[14] Por. np. *Rocznik Statystyczny 1978*, s. XXXIII.

[15] *Rocznik Statystyczny 1982*. GUS, Warszawa 1982, s. 51.

Liczba pełnozatrudnionych w rolnictwie indywidualnym jest jednorodnym miernikiem poziomu zatrudnienia w tym sektorze. Jednakże istnieją poważne rozbieżności w zakresie oceny roli poszczególnych osób według płci, wieku, jak również zasięgu ujmowania pomocniczych (marginalnych) zasobów siły roboczej. Wyrazem tego zróżnicowania jest przyjmowanie różnych wersji współczynników przeliczeniowych.[16] Oczywistym jest, że przyjęcie określonej wersji współczynników przeliczeniowych osób fizycznych na pełnozatrudnione daje w rezultacie inny wynik. Różnice w szacunkach mogą być ponadto rezultatem przyjęcia do przeliczeń odmiennych grup ludności rolniczej (np. ludności zawodowo czynnej w rolnictwie bez pracy dodatkowej w działach pozarolniczych lub też łącznie z osobami podejmującymi pracę zawodową poza rolnictwem).

W r. 1983 w związku z szacunkami ludności według grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych opracowano — na podstawie danych reprezentacyjnego spisu ludności rolniczej z r. 1982 — nową wersję współczynników przeliczeniowych. Przy ich opracowywaniu uwzględniono podział pracujących według płci i wieku, źródło utrzymania (praca głównie w rolnictwie, wyłącznie w rolnictwie lub dodatkowa) oraz wkład pracy w gospodarstwo rolne (stale: 10—12 miesięcy w roku, bądź sezonowo: 6—9 miesięcy oraz 3—5 miesięcy w roku). Liczbowe wartości tych współczynników prezentuje tab. 2.

W dniach od 8 do 13 grudnia 1982 r. przeprowadzono — według stanu w dniu 8 grudnia — reprezentacyjny spis ludności zamieszkałej na terenach wiejskich w gospodarstwach domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego o powierzchni ogólnej 0,51 ha i więcej. Celem tego spisu było ustalenie liczby ludności związanej z rolnictwem indywidualnym i jej zmian strukturalnych, zaistniałych w okresie od ostatniego spisu powszechnego (1978). Potrzeba przeprowadzenia takiego spisu wynikała z ujawnienia się — w ostatnich latach — zupełnie nowych lub występujących dotychczas w ograniczonym zakresie czynników, kształtujących tendencje zmian w stanie i strukturze ludności rolniczej, a mianowicie: [17]

— zmniejszenie odpływu ludności z rolnictwa do pozarolniczych działów gospodarki narodowej spowodowane przede wszystkim ograniczeniem inwestycji,

— wzrost liczby rolników przechodzących na emerytury i renty

[16] Wartości współczynników przeliczeniowych zostały po raz pierwszy opublikowane przez GUS w Rolniczym Roczniku Statystycznym 1945—1964, GUS, Warszawa 1968. Inną wersję współczynników przeliczeniowych podaje K. Miękus w pracy: *Taksacja rolnicza*. PWN, Warszawa 1971, s. 162.

[17] Ludność rolnicza w latach 1950—1982, Statystyka Polski, seria: Studia i Prace, nr 6, GUS, Warszawa 1984, s. 95.

Tab. 2. Współczynniki przeliczeniowe osób fizycznych pracujących w rolnictwie nie uspołecznionym na jednostki pełnozatrudnione (opracowane w 1983 r.)
Conversion coefficients for physical persons working in non-socialized agriculture per individuals in full employment (data from 1983)

Wiek [a]	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety	
	pracujący w swoim gospodarstwie rolnym					
	głównie i wyłącznie	dodatkowo	głównie i wyłącznie	dodatkowo	głównie i wyłącznie	dodatkowo
	Pracujący stale					
Przedprodukcyjny	0,41	0,20	0,43	0,20	0,40	0,20
Produkcyjny	1,00	0,36	1,00	0,36	1,00	0,36
Poprodukcyjny	0,66	0,42	0,67	0,43	0,65	0,41
	Pracujący sezonowo 3—5 miesięcy w roku					
Przedprodukcyjny	0,16	0,07	0,16	0,07	0,15	0,07
Produkcyjny	0,36	0,13	0,36	0,13	0,36	0,13
Poprodukcyjny	0,24	0,16	0,24	0,16	0,24	0,15
	6—9 miesięcy					
Przedprodukcyjny	0,28	0,14	0,29	0,14	0,27	0,14
Produkcyjny	0,68	0,25	0,68	0,25	0,68	0,25
Poprodukcyjny	0,45	0,29	0,46	0,29	0,44	0,28

[a] Wiek przedprodukcyjny: 15—17 lat (dla obu płci); produkcyjny: 18—64 lata (dla mężczyzn) i 18—59 lat (dla kobiet); poprodukcyjny: 65 lat i więcej (dla mężczyzn) oraz ponad 60 lat (dla kobiet).
Zródło: Ludność rolnicza w latach 1950—1982, Statystyka Polski, seria: Studia i Prace, nr 6, GUS, Warszawa 1984, s. 93.

w zamian za przekazane gospodarstwo rolne, powodujący istotne zmiany w kształtowaniu proporcji ludności utrzymującej się głównie bądź dodatkowo z pracy w rolnictwie indywidualnym.

Wyniki spisu z r. 1982 zostały opublikowane przez GUS w 1983 r.[18] Obejmują one m. in. następujące bloki tematyczne:

— ludność według płci, wieku, stanu cywilnego, źródeł utrzymania, stosunku do pracy zawodowej, poziomu wykształcenia i stopnia pokrewieństwa z użytkownikiem gospodarstwa rolnego;

[18] Ludność wiejska związana z rolnictwem indywidualnym. Badanie metodą reprezentacyjną. Stan w dniu 8 XII 1982 r., *Statystyka Polski* seria: *Materiały Statystyczne*, GUS, Warszawa 1983.

— gospodarstwa domowe według ogólnej liczby osób, liczby czynnych zawodowo, źródeł utrzymania i typu gospodarstwa domowego;

— ludność i pracujących w gospodarstwach czysto rolniczych według wieku, źródeł utrzymania, powierzchni gospodarstwa i kwalifikacji rolniczych;

— wkład pracy w gospodarstwo rolne przypadający na 1 osobę oraz na 1 ha użytków rolnych.

Dodać należy, że objęta spisem z r. 1982 zbiorowość nie stanowiła ogółu ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie nie uspołecznionym. W zakres podmiotowy spisu nie wchodziła bowiem ludność zamieszkała w gospodarstwach domowych użytkowników indywidualnych działek rolnych o powierzchni do 0,50 ha oraz ludność związana z rolnictwem indywidualnym zamieszkała na terenach miejskich.

LUDNOŚĆ WIEJSKA I ROLNICZA

W latach 1945—1983 liczba ludności Polski wzrosła — według stanu w dniu 31 XII — z 23 895 tys. do 36 745 tys. osób, czyli o 53,8%.[19] Średnioroczne tempo wzrostu liczby ludności w tym okresie wynosiło 1,14%. Najwyższy przyrost ludności zanotowano w latach 1951—1955 (o 1,92% przeciętnie rocznie), najniższy zaś w okresie 1966—1970 (o 0,69% średnio w roku).

Powojenny rozwój liczby ludności w Polsce cechowało odmienne tempo zmian w przekroju miasto—wieś. Liczba ludności zamieszkałej w miastach wzrosła — w 1983 r. w porównaniu z 1945 r. — o 14 315,4 tys. osób, tj. o 188,3%. Przeciętne roczne tempo wzrostu ludności miejskiej w tym okresie wynosiło 2,82%. Największy przyrost ludności miast zaobserwowano w latach 1951—1955 (o 5,5% rocznie), najmniejszy zaś w okresie 1981—1983 (o 0,88%). Liczba mieszkańców wsi w tym samym okresie zmniejszyła się z 16 293 tys. do 14 827,6 tys. osób.[20] W ciągu

[19] J. Aleksińska, W. Kondrat: *Ludność i zasoby pracy w latach 1945—1983*, Wiadomości Statystyczne 1984, 7, s. 15.

[20] W światowej statystyce stosowane są trzy kryteria podziału miejscowości na wiejskie i miejskie: 1) kryterium statystyczne, opierające się na liczbie mieszkańców (np. w Danii do miast zalicza się osiedla liczące ponad 200 mieszkańców, w Portugalii — ponad 2000 mieszkańców, w Holandii — 20 000 mieszkańców, w Szwajcarii — 10 000 i więcej mieszkańców), 2) kryterium administracyjne, zgodnie z którym decydującą rolę odgrywa fakt urzędowego nadania osiedlu praw miejskich (stosowane m.in. w Polsce, Rumunii, na Węgrzech, w Wielkiej Brytanii, w ZSRR), 3) kryterium zawodowej charakterystyki ludności (np. we Włoszech do miast zalicza się osiedla, w których ludność rolnicza nie przekracza 50% mieszkańców). Por. np. J. Michalewicz: *Elementy demografii historycznej*. PWN, Warszawa 1979, s. 56.

38 lat liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się zatem o 9%, a przeciętne roczne tempo spadku wynosiło −0,25%. Udział ludności wiejskiej w ogólnej liczbie ludności całego kraju zmniejszył się z 68,2% w 1945 r. do 40,4% w 1983 r.

Na kształtowanie się liczby ludności wiejskiej mają wpływ trzy czynniki: ruch naturalny i wędrówkowy ludności oraz zmiany administracyjne związane z nadawaniem osiedlom praw miejskich oraz przyłączaniem do miast byłych terenów wiejskich. Wpływ tych czynników na zmiany w liczbie ludności wiejskiej w Polsce w latach 1945—1983 ilustrują dane zawarte w tab. 3.

Tab. 3. Bilans wiejskiej ludności Polski w latach 1945—1983 (w tys.)
Balance of rural population in Poland in the years 1945—1983

Lata	Stan na początku okresu	Przyrost naturalny	Saldo migracji		Saldo zmian administracyjnych	Stan w końcu okresu
			wewnętrznych [a]	zagranicznych		
1946—1983	16293,0	8356,9	−5621,6	−1095,4	−2023,5	14827,6
1946—1950	16293,0	1416,4	−1010,0	−908,7	—	15792,0
1951—1955	15792,0	1460,3	−535,4	−1,0	−1041,3	15483,0
1956—1960	15483,0	1418,3	−419,7	−16,3	−498,8	15394,2
1961—1965	15394,2	1055,6	−502,9	−42,4	−82,6	15870,3
1966—1970	15870,3	838,4	−697,7	−29,2	+1,6	15569,7
1971—1975	15569,7	871,0	−938,2	−25,7	−187,7	15154,8
1976—1980	15154,8	815,0	−1067,2	−54,6	−205,6	14756,4
1981—1983	14756,4	481,9	−450,5	−14,1	−17,5	14827,6

[a] Liczby dotyczą migracji osób meldujących się na pobyt stały. Różnice bilansowe spowodowane są uwzględnieniem salda migracji osób meldujących się na pobyt czasowy trwający ponad 2 miesiące.

Źródło: J. Aleksińska, W. Kondrat: *Ludność i zasoby pracy w latach 1945—1983*. Wiadomości Statystyczne, 1984, nr 7, s. 15.

Z informacji zawartych w tab. 3 wynika, że decydujący wpływ na spadek liczby ludności wiejskiej w latach 1946—1950 miało ujemne saldo migracji wewnętrznych i zagranicznych. Przekraczało ono przyrost naturalny o 502,3 tys. osób, tj. o 35,5%. W latach pięćdziesiątych istotną rolę w zmniejszeniu się liczby ludności wiejskiej odegrały zmiany administracyjne. W okresie tym spadek liczby ludności wiejskiej z tego tytułu znacznie przekraczał saldo migracji wewnętrznych i zagranicznych. W latach 1951—1955 średnioroczne tempo spadku liczby ludności wiejskiej było równe 0,4%, a w okresie 1956—1960 — 0,12%.

W latach 1961—1965 wystąpił największy w okresie powojennym

przyrost ludności wiejskiej (przeciętnie rocznie o 0,77%). Był on wynikiem stosunkowo wysokiego przyrostu naturalnego oraz braku większych zmian administracyjnych. W pięcioleciu 1966—1970 wskutek znacznego spadku — w porównaniu z poprzednim pięcioleciem — przyrostu naturalnego (o 20,6%) oraz salda migracji wewnętrznych (o 38,7%) nastąpiło zmniejszenie liczby ludności wiejskiej (o 1,9%).

W latach siedemdziesiątych zanotowano dalszy istotny spadek liczby ludności wiejskiej, spowodowany masowymi migracjami ze wsi do miast oraz zmianami administracyjnymi. W całym dziesięcioleciu (1971—1980) liczba ludności wiejskiej zmalała o 5,2%, a średnioroczne tempo spadku osiągnęło poziom 0,55%.

Z początkiem lat osiemdziesiątych migracje ludności ze wsi do miast uległy — w stosunku do okresu 1976—1980 — znacznemu obniżeniu. W latach 1981—1983 saldo migracji wewnętrznych zmniejszyło się o 57,8%. W okresie tym nie zanotowano również większych zmian administracyjnych. Wypadkową działania tych czynników, jak również przyrostu naturalnego, był półprocentowy przyrost ludności wiejskiej (w skali roku przeciętnie o 0,1%).

Nie wszystkie osoby zamieszkałe na terenie jednostek administracyjnych typu wiejskiego są zatrudnione w rolnictwie. Część z nich utrzymuje się z pracy w pozarolniczych działach gospodarki narodowej. Ludność utrzymująca się wyłącznie bądź głównie z pracy w rolnictwie tworzy grupę określoną mianem ludności rolniczej. Wyodrębnienie tej grupy z ogółu ludności może być przeprowadzone w oparciu o trzy rodzaje kryteriów: indywidualne, zespołowe i pracy.[21] Zgodnie z kryterium indywidualnym do ludności rolniczej zaliczane są te osoby, które utrzymują się głównie z rolnictwa. W kryterium zespołowym natomiast brane jest pod uwagę źródło utrzymania rodziny lub gospodarstwa domowego. Proporcje między dochodami pochodzącymi z rolnictwa i innych źródeł ustalane są — w obydwu kryteriach — na podstawie danych obiektywnych lub subiektywnych ocen respondentów. Według kryterium pracy do ludności rolniczej zalicza się wszystkich członków rodzin (lub gospodarstw domowych), w których głowa rodziny pracuje wyłącznie bądź głównie w rolnictwie.

W okresie 23 lat (1950—1983), liczba ludności rolniczej zmalała z 11 775 tys. osób do 7817 tys. osób. Udział ludności utrzymującej się głównie ze źródeł rolniczych w ogólnej liczbie ludności zmalał z 47,1% w 1950 r. do 21,3% w 1983 r.[22] Odsetek ludności rolniczej wśród ludności wiejskiej zmniejszył się natomiast z 75% w 1950 r. do 52,8% w 1983 r.

---

[21] *Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza.* PWRiL, Warszawa 1984, s. 376.
[22] *Rocznik Statystyczny 1984*, s. XXXIV—XXXV.

Proces deagraryzacji ludności wiejskiej, tj. odchodzenia jej z rolnictwa do zajęć pozarolniczych, związany jest przede wszystkim z uprzemysłowieniem kraju. Obiektywnym warunkiem umożliwiającym podjęcie pracy poza rolnictwem jest występowanie — zwłaszcza w drobnych gospodarstwach rolnych — wolnych zasobów siły roboczej. Ponadto, wraz z postępem wkraczającym na wieś, powstają wyspecjalizowane grupy zawodowe ludności obsługujące z zewnątrz produkcję rolną (pracownicy zaplecza technicznego rolnictwa, handlu wiejskiego, służby rolnej, służby zdrowia, oświaty i kultury). Na przyśpieszenie procesu deagraryzacji wsi niewątpliwy wpływ ma również oddziaływanie ustawy z 27 X 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin. O ile w 1975 r. przyznano rolnikom indywidualnym 50 tys. rent i emerytur, to w 1980 r. już 151 tysięcy, a w 1983 r. — 72 tysiące.[23]

ZMIANY W STANIE I STRUKTURZE LUDNOŚCI ROLNICZEJ W LATACH 1950—1978

Podstawowym kryterium stosowanym w spisach powszechnych przy społeczno-ekonomicznej klasyfikacji ludności jest źródło utrzymania. Według tego kryterium ludność dzielona jest na trzy grupy: utrzymujących się z pracy w rolnictwie, poza rolnictwem oraz ze źródeł niezarobkowych. Zmiany w liczebnościach tych grup zarejestrowane w przeprowadzonych w latach 1950, 1960, 1970 i 1978 spisach powszechnych, przedstawia tab. 4.

Jak wynika z danych liczbowych zawartych w tab. 4, w latach 1950—1978 liczba ludności utrzymującej się głównie z pracy w rolnictwie zmniejszyła się o 29,3%, zaś liczba ludności utrzymującej się z pracy poza rolnictwem wzrosła o 80,3%. Ponad pięciokrotnie wzrosła liczba ludności utrzymującej się głównie z niezarobkowych źródeł utrzymania. W miastach nastąpił — w 1978 r. w porównaniu z 1950 r. — spadek odsetka ludności utrzymującej się z pracy (zarówno poza rolnictwem, jak i w rolnictwie) oraz wzrost udziału utrzymujących się niezarobkowych źródeł utrzymania. Na wsi natomiast zaobserwowano — w tym samym okresie — spadek liczby ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie (z 73,2% do 48,7%) oraz wzrost odsetka utrzymujących się z pracy poza rolnictwem (z 24,8% do 40,2%) oraz z niezarobkowych źródeł utrzymania.

W zbiorowości osób utrzymujących się z pracy w rolnictwie można

---

[23] *Rolnictwo nie uspołecznione w gospodarce żywnościowej.* GUS, Warszawa 1984, s. 76.

Tab. 4. Ludność według głównego źródła utrzymania [a] w Polsce w latach spisów powszechnych

Population according to the main source of maintenance in Poland in the years of general consensuses

Wyszczególnienie		Ogółem	Praca			Niezarobkowe źródło utrzymania	Ogółem	Praca			Niezarobkowe źródło utrzymania
			razem	poza rolnictwem	w rolnictwie			razem	poza rolnictwem	w rolnictwie	
		w tysiącach					w odsetkach				
Ogółem	1950	25008,2 [b]	23618,2	12020,7	11597,5	995,5	100,0	95,9	48,8	47,1	4,1
	1960	29775,7 [c]	27539,6	16258,5	11281,1	1866,1	100,0	93,7	55,3	38,4	6,3
	1970	32642,3	29262,1	19529,8	9732,3	3380,2	100,0	89,6	59,8	29,8	10,4
	1978	35061,4	29875,7	21670,7	8205,0	5185,7	100,0	85,2	61,8	23,4	14,8
Miasta	1950	9605,3	8905,3	8289,1	616,2	700,0	100,0	92,7	86,3	6,4	7,3
	1960	14206,1	12715,5	11909,4	806,1 [d]	1490,6	100,0	89,5	83,8	5,7	10,5
	1970	17064,6	14618,3	13761,4	856,9	2446,3	100,0	85,7	80,7	5,0	14,3
	1978	20150,4	16612,7	15673,8	938,9	3537,7	100,0	82,5	77,8	4,7	17,5
Wieś	1950	15008,4	14712,8	3731,6	10981,3	295,5	100,0	98,0	24,8	73,2	2,0
	1960	15199,6	14824,1	4349,1	10475,0 [e]	375,5	100,0	97,5	28,6	68,9	2,5
	1970	15577,7	14643,8	5768,4	8875,4	933,9	100,0	94,0	37,0	57,0	6,0
	1978	14911,0	13263,0	5996,9	7266,1	1648,0	100,0	88,9	40,2	48,7	11,0

[a] Dane spisów powszechnych; informacje dla miast i wsi w podziale administracyjnym: dla 1950 r. z dnia 15 V 1951 r., dla 1960 r. z dnia 1 I 1962 r., dla 1970 r. z dnia 1 I 1971 r., dla 1978 r. z dnia 1 1979 r. [b] W podziale według źródła utrzymania i miejsca zamieszkania nie uwzględniono 394,5 tys. osób. [c] W podziale według źródła utrzymania i miejsca zamieszkania nie uwzględniono 370 tys. osób. [d] Wraz z 5,1 tys. osób utrzymujących się z dożywocia. [e] Wraz z 32,4 tys. osób utrzymujących się z dożywocia.

Źródło: Ludność rolnicza w latach 1950—1982, Statystyka Polski, seria: Studia i Prace, nr 6, GUS, Warszawa 1984, s. 12—13.

wyodrębnić dwie grupy. Jedną z nich tworzą osoby związane z gospodarką uspołecznioną (tzn. osoby utrzymujące się z pracy w gospodarstwach państwowych i rolniczych spółdzielniach produkcyjnych oraz w przedsiębiorstwach i służbach obsługi rolnictwa), drugą zaś — osoby utrzymujące się przede wszystkim z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych (gospodarka nie uspołeczniona). W każdej z tych dwóch grup wyróżnia się ponadto pracujących oraz utrzymywanych. Liczbowy rozwój tych kategorii ludności w latach 1950—1978 przedstawia tab. 5.

Tab. 5. Ludność utrzymująca się głównie z pracy w rolnictwie według form gospodarki

People keeping themselves mainly on work in agriculture, according to the forms of economy

Lata	Ogółem	Gospodarka					
		uspołeczniona			nie uspołeczniona		
		razem	pracujący	utrzymywani	razem	pracujący	utrzymywani
		w tysiącach					
1950	11597,5	831,4	374,6	456,8	10737,1	6640,3	4096,8
1960	11281,1	1069,6	379,2	690,4	10171,6	6165,6	4006,0
1970	9732,3	1601,9	657,5	944,4	8130,4	5439,0	2691,4
1978	8205,0	2231,9	1009,9	1222,0	5973,1	3966,5	2006,6
		w odsetkach					
1950	100,0	7,2	3,2	4,0	92,8	57,4	35,4
1960	100,0	9,5	3,4	6,1	90,5	54,9	35,6
1970	100,0	16,5	6,8	9,7	83,5	55,9	27,6
1978	100,0	27,2	12,3	14,9	72,8	48,3	24,5

Uwaga! W podziale według formy gospodarki nie uwzględniono osób o nie ustalonej formie: w 1950 r. — 29,0 tys. (1,1 tys. pracujących i 27,9 tys. utrzymywanych), w 1960 r. — 2,4 tys. (1,0 tys. pracujących i 1,4 tys. utrzymywanych). Ponadto, w podziale z 1960 r. nie uwzględniono 37,5 tys. osób utrzymujących się z dożywocia. W 1970 r. nie ustaloną formę gospodarki zaliczono do gospodarki uspołecznionej.

Zródło: Ludność rolnicza w latach 1950—1982, Statystyka Polski, seria: Studia i Prace, nr 6, GUS, Warszawa 1984, s. 19.

Z informacji zawartych w tab. 5 wynika, że w okresie pomiędzy spisami z lat 1950 i 1978 liczba ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie uspołecznionym zwiększyła się o 168,5%, natomiast w rolnictwie nie uspołecznionym — zmalała o 44,4%. Pomimo tak znacznego spadku, ludność utrzymująca się głównie z pracy w rolnictwie nie uspołecznio-

nym nadal stanowi podstawową zbiorowość osób w rolnictwie. W r. 1978 jej udział wynosił 72,8%, podczas gdy w r. 1950 — 92,6%.

Odmienne tempo zmian w liczbie ludności według form gospodarki było wynikiem zróżnicowanych relacji w podziale na pracujących i utrzymywanych. W latach 1950—1978 dynamika wzrostu liczby pracujących i utrzymywanych w gospodarce uspołecznionej była prawie jednakowa (odpowiednio: 169,6% i 167,5%). Stąd też liczba utrzymywanych przypadających na 100 pracujących nie uległa większym zmianom (w 1950 r. — 121,9, a w 1978 r. — 121,0). W gospodarce nie uspołecznionej, wskutek szybszego tempa ubytku utrzymywanych niż pracujących (w latach 1950—1978 średnie roczne tempo ubytku pracujących wynosiło 1,81%, a utrzymywanych — 2,4%). liczba utrzymywanych na 100 pracujących zmniejszyła się z 62 w 1950 r. do 50,6 w 1978 r.

Informacje ze spisów powszechnych pozwalają na analizę ogólnych zasobów siły roboczej w rolnictwie w podziale na pracujących i czynnych zawodowo. Do kategorii pracujących zaliczane są osoby, których źródłem utrzymania jest:

1) wyłącznie praca w rolnictwie (w gospodarstwie państwowym, w spółdzielni produkcyjnej, w obsłudze rolnictwa, w indywidualnym gospodarstwie rolnym, praca najemna),

2) głównie praca w rolnictwie, a dodatkowo inne źródła utrzymania (praca poza rolnictwem, praca w innym rolnictwie [24], niezarobkowe źródło utrzymania).

Do czynnych zawodowo w rolnictwie zalicza się — według pojęć przyjętych w spisach powszechnych — pracujących oraz te osoby, które posiadają głównie niezarobkowe źródło utrzymania, a dodatkowo pracują w rolnictwie.

W praktyce statystycznej liczba czynnych zawodowo stanowi podstawę do opracowywania bilansów siły roboczej oraz do określania poziomu aktywności zawodowej. Liczba pracujących jest natomiast wykorzystywana do przeliczania osób fizycznych zatrudnionych w rolnictwie nie uspołecznionym na pełnozatrudnione. W takim przypadku podstawę do przeliczeń stanowi suma osób czynnych zawodowo oraz tych, które pracują głównie poza rolnictwem, a dodatkowo w rolnictwie. Liczbę czynnych zawodowo w rolnictwie uspołecznionym i nie uspołecznionym według płci w latach 1950—1978 przedstawia tab. 6.

W latach 1950—1978 liczba czynnych zawodowo w rolnictwie zmniejszyła się o 25,5%. Do 1970 r. w rolnictwie występowało zjawisko narastającej feminizacji siły roboczej. W r. 1950 na 100 mężczyzn czynnych zawodowo w rolnictwie przypadało 118 kobiet, w 1960 — 123,

[24] Np. w gospodarce uspołecznionej wobec posiadania pracy głównej w indywidualnym gospodarstwie rolnym lub odwrotnie.

Tab. 6. Zmiany ludności czynnej zawodowo w rolnictwie w gospodarce uspołecznionej i nie uspołecznionej w latach 1950, 1960, 1970 i 1978
Changes of population in active employment in agriculture in socialized and non-socialized economy in the years 1950, 1960, 1970 and 1978

Ludność	Lata	Ogółem	Gospodarka	
			nie uspołeczniona	uspołeczniona
STAN W TYS. OSÓB				
razem	1950	7111,6	6735,9	375,7
	1960	6609,2	6203,8	405,4
	1970	6421,0	5754,1	666,9
	1978	5299,5	4282,4	1017,1
mężczyźni	1950	3263,6	3009,7	253,9
	1960	2967,1	2680,6	286,5
	1970	2852,1	2356,0	496,1
	1978	2661,4	1913,0	748,4
kobiety	1950	3848,1	3726,3	121,8
	1960	3642,1	3523,2	118,9
	1970	3568,9	3398,0	170,9
	1978	2638,1	2369,4	268,7
WZROST LUB UBYTEK (W TYS. OSÓB)				
razem	1950—1960	−502,4	−532,1	+29,7
	1960—1970	−188,2	−449,7	+261,5
	1970—1978	−1121,5	−1471,7	+350,2
	1950—1978	−1812,1	−2453,5	+641,4
mężczyźni	1950—1960	−296,5	−329,1	+32,6
	1960—1970	−115,0	−324,6	+209,6
	1970—1978	−190,7	−443,0	+252,3
	1950—1978	−602,2	−1096,7	+494,5
kobiety	1950—1960	−206,0	−203,1	−2,9
	1960—1970	−73,2	−125,2	+52,0
	1970—1978	−930,8	−1028,6	+97,8
	1950—1978	−1210,0	−1356,9	+146,9
WZROST (w %) LUB UBYTEK				
razem	1950—1960	−7,1	−7,9	+7,9
	1960—1970	−2,8	−7,2	+64,5
	1970—1978	−17,5	−25,6	+52,5
	1950—1978	−25,5	−36,4	+170,7
mężczyźni	1950—1960	−9,1	−10,9	+12,8
	1960—1970	−3,9	−12,1	+73,2
	1970—1978	−6,7	−18,8	+50,9
	1950—1978	−18,5	−36,4	+194,8
kobiety	1950—1960	−5,4	−5,4	−2,4
	1960—1970	−2,0	−3,6	+43,7
	1970—1978	−26,1	−30,3	+57,2
	1950—1978	−31,4	−36,4	+120,6

Źródło: opracowano na podstawie: I. Frenkel: *Tendencje zmian zatrudnienia w rolnictwie polskim w latach 1950—1970*. PAN, IRWiR, Warszawa 1974, s. 12 oraz Ludność rolnicza w latach 1950—1982, Statystyka Polski, seria: Studia i Prace, nr 6, GUS, Warszawa 1984, s. 32.

a w 1970 — 125 kobiet. Pomiędzy spisami z lat 1970 i 1978 współczynnik feminizacji — wskutek blisko pięciokrotnie większego ubytku kobiet czynnych zawodowo (930,8 tys.) niż mężczyzn (190,7 tys.) — obniżył się znacznie. W r. 1978 na 100 mężczyzn przypadało 99 kobiet.

Charakterystyczną cechą zmian w potencjale siły roboczej w rolnictwie jest systematyczny spadek liczby osób utrzymujących się wyłącznie z pracy w rolnictwie, a wzrost ludności dwuzawodowej, posiadającej dwa źródła utrzymania, z których jedno — główne lub dodatkowe — znajduje się w rolnictwie, a drugie poza rolnictwem bądź odwrotnie. Według danych spisowych ludność dwuzawodowa stanowiła znikomy odsetek ogółu ludności pracującej (w 1960 — 7,1%, w 1970 — 8,4%, w 1978 — 7,8%).[25] Natomiast w stosunku do malejącej liczebności ludności pracującej w rolnictwie, udział ludności dwuzawodowej wzrósł z 15,8% w 1960 r. do 23,5% w 1970 r. oraz 28,8% w 1978 r.

W ustalaniu potencjału siły roboczej w rolnictwie istotne znaczenie mają dwie podzbiorowości ludności dwuzawodowej: robotniko-chłopi i chłopo-robotnicy.[26] W dynamice i strukturze tych dwóch podzbiorowości zachodzą istotne różnice pod względem płci i formy gospodarki (por. tab. 7).

Jak wynika z informacji zawartych w tab. 7, udział mężczyzn — zarówno w grupie chłopo-robotników, jak i robotniko-chłopów — jest wyższy niż kobiet (w r. 1960 wśród chłopo-robotników niemal siedmiokrotnie, a w 1978 r. prawie pięciokrotnie; natomiast w podzbiorowości robotniko-chłopów liczba mężczyzn przewyższała w 1960 r. liczbę kobiet około ośmiokrotnie, a w 1978 r. — 2,4-krotnie). Dodać przy tym należy, że udział mężczyzn w obydwu podzbiorowościach wykazywał, w latach 1960—1978, tendencję malejącą, a udział kobiet — rosnącą. Te różnokierunkowe zmiany charakteryzuje większa dynamika w zbiorowości robotniko-chłopów niż chłopo-robotników. W 1960 r. udział mężczyzn w ogólnej liczbie robotniko-chłopów wynosił 88,7%, a w 1978 r. zmalał do 70,6%. Wśród chłopo-robotników odsetki mężczyzn — w tych samych latach — wynosiły odpowiednio: 87,2% i 83,0%. Szybsze tempo przyrostu liczby kobiet w zbiorowości robotniko-chłopów wiąże się z większą ich skłonnością do podejmowania pracy głównej poza rolnictwem, obok — dodatkowej w rolnictwie.

---

[25] Ludność rolnicza w latach 1950—1982, Statystyka Polski, seria: Studia i Prace, nr 6, GUS, Warszawa 1984, s. 25.

[26] Grupę robotniko-chłopów tworzą te osoby, dla których głównym źródłem utrzymania jest praca w pozarolniczych działach gospodarki narodowej (w zasadzie w przemyśle i budownictwie), a dodatkowym — praca we własnym gospodarstwie rolnym. W grupie chłopo-robotników proporcje źródeł utrzymania kształtują się odwrotnie.

Tab. 7. Chłopo-robotnicy i robotniko-chłopi według płci i form gospodarki w latach 1960, 1970 i 1978 (w tys.)
Farmers additionally working in towns, and workers with farms by sex and forms of economy in the years 1960, 1970 and 1978 ((in thousands)

Miejsce pracy głównej Płeć	Praca dodatkowa								
	ogółem			w gospodarce					
				uspołecznionej			nie uspołecznionej		
	1960	1970	1978	1960	1970	1978	1960	1970	1978
	Pracujący w rolnictwie								
Poza rolnictwem	652,7	1017,5	1048,8	2,8	2,9	1,2	649,9	1014,6	1047,6
mężczyźni	579,0	808,5	740,1	2,3	2,1	0,8	576,7	806,4	739,3
kobiety	73,7	209,0	308,7	0,5	0,8	0,4	73,2	208,2	308,3
Gospodarka uspołeczniona	609,1	980,7	1016,0	2,5	2,8	1,2	606,6	977,9	1014,3
mężczyźni	539,3	775,6	711,2	2,0	2,0	0,8	537,3	773,6	710,4
kobiety	69,8	205,1	304,8	0,5	0,8	0,4	69,3	204,3	304,4
Gospodarka nie uspołeczniona	43,7	36,8	32,8	0,4	0,1	0,0	43,3	36,7	32,8
mężczyźni	39,7	32,9	28,9	0,3	0,1	0,0	39,4	32,8	28,9
kobiety	4,0	3,9	3,9	0,1	—	0,0	3,9	3,9	3,9
	Pracujący poza rolnictwem								
W rolnictwie	153,2	121,6	96,9	103,5	85,9	82,6	49,7	35,7	14,3
mężczyźni	133,6	95,7	80,4	88,9	67,2	66,9	44,7	28,5	13,5
kobiety	19,6	25,9	16,5	14,6	18,7	15,7	5,0	7,2	0,8
Gospodarka uspołeczniona	1,3	2,8	2,6	1,1	2,4	2,3	0,2	0,4	0,3
mężczyźni	1,1	2,2	2,1	0,9	1,9	1,8	0,2	0,3	0,3
kobiety	0,2	0,6	0,5	0,2	0,5	0,5	0,0	0,1	0,0
Gospodarka nie uspołeczniona	151,9	118,8	94,3	102,4	83,5	80,3	49,5	35,3	14,0
mężczyźni	132,5	93,5	78,3	88,0	65,3	65,1	44,5	28,2	13,2
kobiety	19,4	25,3	16,0	14,4	18,2	15,2	5,0	7,1	0,8

Zródło: Ludność rolnicza w latach 1950—1982, Statystyka Polski, seria: Studia i Prace, nr 6, GUS, Warszawa 1984, s. 26.

Pomiędzy spisami powszechnymi z lat 1950 i 1978 zaszły istotne zmiany w strukturze wieku ludności czynnej zawodowo w rolnictwie. Z tego punktu widzenia ogół ludności czynnej zawodowo można podzielić na trzy podzbiorowości: młodocianych (poniżej 18 lat), ludność w wieku produkcyjnym (od 18 do 64 lat dla mężczyzn oraz 18—59 lat dla kobiet) oraz ludność w wieku poprodukcyjnym (mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety — ponad 60 lat). Dodatkowo, wśród ludności w wieku produkcyjnym wyróżnia się grupę młodszą, bardziej mobilną (dla obydwu płci od 18 do 44 lat) oraz starszą. Informacje uzyskane w spisach powszechnych z lat 1950, 1960, 1970 i 1978, a dotyczące struktury ludności czynnej zawodowo w rolnictwie według płci i wieku przedstawia tab. 8.

Tab. 8. Struktura wieku ludności czynnej zawodowo w rolnictwie w latach 1950, 1960, 1970 i 1978

Age structure of the population in active employment in agriculture in the years 1950, 1960, 1970 and 1978

Płeć	Lata	Ogółem	Młodociani	Grupa produkcyjna			Czynni w wieku poprodukcyjnym
				razem	starsza	młodsza	
Ogółem	1950	100,0	7,7	83,0	27,4	55,6	9,3
	1960	100,0	3,7	82,8	34,9	47,9	13,5
	1970	100,0	2,5	76,7	32,7	44,0	20,8
	1978	100,0	1,1	80,2	35,6	44,6	18,7
Mężczyźni	1950	100,0	8,0	84,3	30,7	53,6	7,7
	1960	100,0	3,8	85,3	39,4	45,8	10,9
	1970	100,0	2,9	80,1	35,4	44,7	17,0
	1978	100,0	1,4	83,0	33,9	49,1	15,6
Kobiety	1950	100,0	7,4	82,0	24,7	57,3	10,6
	1960	100,0	3,6	80,7	31,1	49,6	15,7
	1970	100,0	2,2	73,9	30,5	43,4	23,9
	1978	100,0	0,8	77,3	37,4	39,9	21,9

Zródło: opracowano na podstawie: I. Frenkel: *Tendencje zmian zatrudnienia w rolnictwie polskim w latach 1950—1970.* PAN, IRWiR, Warszawa 1974, s. 61 oraz Ludność rolnicza w latach 1950—1982, Statystyka Polski, seria: Studia i Prace, nr 6, GUS, Warszawa 1984, s. 29.

Charakterystyczną cechą struktury ludności czynnej zawodowo w rolnictwie jest wysoki odsetek osób w wieku poprodukcyjnym (por. tab. 8). O ile w 1950 r. niemal co jedenasta osoba przekroczyła próg starości, to w 1978 — już co piąta. Proces starzenia się ludności czynnej zawodowo w rolnictwie jest bardziej zaawansowany wśród kobiet niż mężczyzn.

Wprawdzie udział zarówno mężczyzn, jak i kobiet w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie ludności czynnej zawodowo w rolnictwie w 1978 r. uległ — w porównaniu z 1970 r. — zmniejszeniu (mężczyzn o 1,4 punkty procentowe, kobiet o 2 punkty procentowe), to trudno przesądzić czy jest to tendencja trwała. Problem ten rozstrzygną wyniki kolejnego spisu powszechnego, przewidywanego na rok 1988.

РЕЗЮМЕ

Основным источником данных о населении, занятом в сельском хозяйстве, являются в ПНР всеобщие переписи населения. В четырех таких переписях, проведенных в годы 1950, 1960, 1970 и 1978, были собраны численные данные, касающиеся этой группы населения. Они служат основой частных анализов, обусловленных текущими исследовательскими заданиями.

На основе результатов всеобщих переписей населения в статье проводится анализ изменений в структуре населения, занятого в сельском хозяйстве. Рассматриваются группы населения, выделенные по различным критериям, а именно: сельское население и население занятое в сельском хозяйстве, население по источнику средств существования, население, черпающее средства на существование главным образом из сельскохозяйственного труда в обобществленном и частном секторах. В анализе учитываются также тенденции изменений среди крестьян-рабочих по критериям пола и форм хозяйства.

SUMMARY

The main source of the data concerning the population in agriculture is the census. In four of these conducted in 1950, 1960, 1970 and 1978, numerical information was gathered concerning this group of the population and this information is the basis of detailed socio-economic analyses resulting from current research needs.

The author of the paper, on the basis of results of the census accomplished an analysis of changes in the state and structure of population associated with agriculture. The analysis viewed population groups separated according to different criteria, namely rural and farming population, population according to the main source of income, population keeping themselves mainly on the work in agriculture in collectivized and private economy. The analysis also took into consideration tendencies of changes of two-profession population according to sex and forms of the economy.